

Jacek Kopciński

IBL PAN

Niepokój. Historia pewnego dramatu

- nie powrócę do źródła spokoju

Z. Herbert, *Testament*

Jaskinia filozofów, pierwszy i najgłośniejszy dramat Zbigniewa Herberta, ukazała się w „Twórczości” we wrześniu 1956 roku na fali politycznej „odwilży”. Ingerencje cenzora w tekst utworu - dziś łatwo je wychwycić porównując pierwodruk *Jaskini* z jej rękopisem - nie pozostawiają jednak wątpliwości, w jakim państwie debiutował Herbert. Czujność urzędników z Mysiej była zresztą uzasadniona, akcja dramatu o Sokratesie rozgrywa się przecież w celi więziennej, a jej bohaterem jest człowiek skazany na śmierć za wierność swoim przekonaniom. Oczywiście otwarta dyskusja nad politycznymi sensami dramatu nie była w tym czasie możliwa, a cenzorskie ingerencje pozostawały dla czytelników zakryte. W pierwodruku *Jaskini* nie było ich zresztą zbyt wiele (np. w jednej z kwestii Strażnika „Kupcy fenicyjscy podają, że w głębi Azji żyją plemiona, które składają ofiary z ludzi” wykreślono słowo „Azja”, zastępując je słowem „Afryka”, przez co kwestia traciła wartość politycznej aluzji).¹ Natomiast słuchowiskowa wersja utworu (jej nagrania dokonano w styczniu 1957 roku, reżyserem była Natalia Szydłowska) została wręcz zmasakrowana! W tym wypadku PRL-owski cenzor naprawdę okazał się „współautorem” utworu, jak celnie (i ironicznie) ujęła to kiedyś Marta Fik. „To było (...) ciężkie przeżycie, widzieć karykaturę swoich marzeń” – wyznawał załamany poeta.² Rzeczywiście, ze sztuki Herberta, zwłaszcza zaś z jej *Prologu*, zostały strzępki. Na przełomie lat 50. i 60. teatr polskiego radia miał kilkumilionową publiczność i cenzor musiał działać radykalniej, niż w przypadku niskonakładowych pism literackich.

Przedmiotem tego szkicu nie będzie jednak analiza „dialogu”, jaki totalitarna władza prowadziła z pisarzami za pośrednictwem swoich urzędników – skądinąd bardzo pouczająca. Nie będzie nim także polityczna interpretacja dramatu – istotna,

---

¹ O cenzorskich ingerencjach w tekst *Jaskini filozofów* pisze Grzegorz Wroniewicz w pracy *Przygotowanie wydania krytycznego "Jaskini filozofów" Zbigniewa Herberta* (maszynopis).

² Z. Herbert, *Listy do Muzy. Prawdziwa historia nieskończonej miłości*, Gdynia 2000, list niedatowany, prawdopodobnie z grudnia 1957 roku. Dalsze przytoczenia korespondencji Herberta i Misiółkowej za tym wydaniem.

choć wcale niejednoznaczna, i zdecydowanie zawężająca jego filozoficzną wymowę. W *Jaskini filozofów*, sztuce granej przez niewolników pod dyktando wyposażonego w bat dozorca (jak wynika z metateatralnego *Prologu*) więzieniem jest przecież cały świat! Warto o tym pamiętać, przystępując do lektury *Jaskini*. Ale nie interpretacją samego dramatu Herberta chciałbym się tu zająć, lecz historią jego powstawania.³

Zapisana w listach Herberta do Jerzego Zawieyskiego i Henryka Elzenberga - prawdziwych mentorów poety, oraz Haliny Misiótkowej - jego pierwszej, wielkiej miłości, historia ta obejmuje siedem lat z życia dojrzewającego pisarza i ma chwilami sensacyjny, chwilami zaś melodramatyczny charakter. Niczym dzieje Hansa Castorpha, kryje przecież ślady rywalizacji dwóch znanych intelektualistów o duszę młodego artysty i pozwala zajrzeć za kulisy jego długo ukrywanego romansu z piękną mężatką... Na tym jednak nie wyczerpuje się wartość interesującej nas korespondencji i rekonstruowanej na jej podstawie historii. Zdawkowe zapiski Herberta o *Jaskini* z lat 1949-1956 (pierwsze dialogi do przyszłej sztuki odnajdujemy w jego notatnikach z 1948 roku) odsłaniają bowiem zarys zupełnie innego dramatu! Będzie to osobisty dramat młodego poety, który w zderzeniu z rzeczywistymi problemami natury egzystencjalnej i duchowej kształtował swój przyszły, tragiczny światopogląd.

Mistrz i uczeń

Naszą opowieść rozpoczynamy w momencie, gdy dramat Herberta został ukończony i właśnie trafił do rąk pierwszego czytelnika. Jest wiosna 1955 roku. *Jaskinia filozofów* zostaje przepisana, a następnie wysłana Jerzemu Zawieyskiemu, z którym sześć lat wcześniej poeta zawarł serdeczną znajomość. Pierwsze wrażenia z lektury utworu Zawieyski zapisał w swoim *Dzienniku* pod datą 30 kwietnia:

Piękny dramat Zbyszka Herberta pt. *Jaskinia filozofów*. Rzecz o Sokratesie i jego ostatnich chwilach w więzieniu.⁴

Tego samego dnia wysłał też entuzjastyczny list do autora sztuki:

---

³ Niniejszy tekst stanowi fragment przygotowywanej przez autora książki *Słowo poety w radiu i na scenie. Dramaturgia Zgniewa Herberta*.

⁴ J. Zawieyski, *Dziennik*, Rkp Biblioteka Narodowa, akc. 9292

Przed chwilą przeczytałem Twój dramat – i zaraz, pod pierwszym wrażeniem piszę, by Ci donieść, że to jest bardzo piękne.⁵

Maszynopis sztuki Herberta nie mógł być dla Zawieyskiego niespodzianką. Młody poeta pisał mu przecież o swoim pomysle na dramat o Sokratesie już w maju 1949 roku. Kilka zdań o przyszłej sztuce zawarł w pierwszym liście do Zawieyskiego, ważnym, bo inicjującym znajomość z człowiekiem, którego już wkrótce nazywać będzie swoim „spowiednikiem”.

W moim dramacie, którego jeszcze nie napisałem – wyznawał Herbert - chciałbym wyrazić ten swój niepokój o losie człowieka skazanego na śmierć, w tragicznym losie zbuntowanego przeciwko narzuconej mu kreacji męczennika.

„To jest uczucie, które rozrasta się we mnie” – dodawał. Właśnie ów „niepokój” – doznanie o charakterze tyleż psychicznym, co egzystencjalnym - odnajdzie poeta w przeczytanej *Pieśni o nadziei* Zawieyskiego, a następnie złączy go w literackim projekcie z osobą Sokratesa. Komentując utwór starszego pisarza i donosząc mu o własnym pomysle na dramat, dzielił się więc najgłębszymi poruszeniami „zaniepokojonego” serca.

W kolejnych, znanych nam listach obu twórców z przełomu lat 40. i 50. o *Jaskini* się jednak nie wspomina, jak gdyby Herbert ostatecznie zarzucił pracę nad sztuką o greckim filozofie. Tylko raz, rekapitulując starszemu przyjacielowi dokonania pisarskie z ostatnich miesięcy, w post scriptum do listu z kwietnia 1950 r., stwierdzi krótko: „dramat dojrzewa”.

Dojrzewał przez pięć lat. Pracę nad *Jaskinią* podjął bowiem poeta dopiero wczesną wiosną 1955 roku, o czym donosił innemu ze swoich starszych przyjaciół, filozofowi Henrykowi Elzenbergowi:

Zacząłem pisać dramat antyczny oczywiście, o filozofach naturalnie. Staram się tam pokazać Sokratesa wśród wielu kręgów samotności, a także wypowiedzieć swoją zadawnioną niechęć do Platona. Całość już teraz widać rozwichrzona i wiszą nad nim wspomniane przeze mnie

---

⁵ Z. Herbert - J. Zawieyski, *Korespondencja 1949-1947*, redakcja P. Kądziała, Warszawa, 2002, list J. Zawieyskiego z 30 kwietnia 1955. Dalsze przytoczenia korespondencji Herberta i Zawieyskiego za tym wydaniem.

potępiające słowa Pana Profesora o pewnym współczesnym dramaturgu (*jeszcze jedna parodia antyku*).⁶

Niewykluczone, że słowa Elzenberga dotyczyły właśnie dzieł Zawieyskiego, w 1955 roku był on już przecież autorem kilku dramatów poetyckich, osnutych na kanwie antycznej historii i mitologii. Na cykl składały się: *Lament Orestesa*, *Niezwyciężony Herakles* oraz *Tyrteusz*, a otwierał go – *Sokrates*. „Greckie” sztuki Zawieyskiego, absolutnie nieprzystające do obowiązującej wówczas doktryny realizmu socjalistycznego, wydano dopiero w tomie *Dramatów* w roku 1957. Wcześniej jednak ich fragmenty ukazywały się w „Znaku” i „Tygodniku Powszechnym”. Niewykluczone też, że krążyły wśród przyjaciół pisarza w wersji maszynopisowej, były pożyczane i głośno czytane – w taki sam sposób swój pierwszy, nieoficjalny tom wierszy upublicznił Zbigniew Herbert. Latem 1950 roku na łamach „Tygodnika Powszechnego” Zawieyski ogłosił pierwszy akt *Sokratesa*.

Herbert nie skomentował go nawet jednym słowem, choć do tej pory z zapałem dzielił się wrażeniami z lektury sztuk starszego kolegi. Specjalnie nas to nie dziwi. Wiosną 1950 roku dramat o Sokratesie „dojrzał” w umyśle adepta sztuki dramatopisarskiej, a latem jego początkowe partie ogłosił sam mistrz... Scenariusz dalszych wydarzeń mógł więc być następujący: dotknięty publikacją Zawieyskiego Herbert porzuca pomysł na własną sztukę o Sokratesie, by powrócić do niego dopiero wiosną 1955 roku. To, co nie było możliwe przez pięć długich lat, urzeczywistniło się potem w ciągu kilku tygodni. I oto pięć perfekcyjnie skonstruowanych aktów sztuki o Sokratesie (wraz ze szkicowanym wcześniej *Prologiem*, dwoma *Intermediami chóru* i *Epilogiem*) Herbert wysłał Zawieyskiemu. Ten utwór docenił, a dwa lata później, już po ogłoszeniu *Jaskini* drukiem, publicznie skomentował.⁷ Analiza wypowiedzi Zawieyskiego odślania właściwe, światopoglądowe kulisy utajonego sporu, który zrodził się pomiędzy pisarzami, doprowadził do rozluźnienia ich przyjaźni i - w efekcie - powstania dramatu Herberta.

Zawieyski chwalił utwór za odkrywczność, wyraźnie jednak zaznaczając, że znajduje się on na „antypodach” jego *Sokratesa* „zarówno pod względem formalnym,

---

⁶ Z. Herbert, H. Elzenberg, *Korespondencja*, redakcja B. Toruńczyk, Warszawa 2002, list Z. Herberta z 15 marca 1955. Dalsze przytoczenia z korespondencji Herberta i Elzenberga za tym wydaniem.

⁷ Tekst został opublikowany w programie teatralnym, który został przygotowany z okazji papremiery jego *Sokratesa*, w Teatrze im. Juliusza Słowackiego w Krakowie w lipcu 1957 roku. Później wypowiedź ta zyskała kształt *Noty edytorskiej*, jaką Zawieyski opatrzył *Sokratesa* w pierwszym wydaniu swoich „greckich” dramatów.

jak i zawartości ideowej”.⁸ W jego interpretacji uwagę przykuwa słowo „samobójstwo”. Posłuchajmy:

Niedawno wybitny młodszy poeta Zbigniew Herbert ogłosił w „Twórczości” poemat dramatyczny *Jaskinia filozofów*, gdzie główną postacią jest Sokrates. W pięknym utworze Herberta mamy nowe świeże i odkrywcze spojrzenie na Sokratesa, który – jeśli dobrze zrozumiałem myśl poety – dlatego popełnia samobójstwo, że jego nauka i filozofia ponoszą klęskę w zetknięciu z życiem.

Takim odczytaniem *Jaskini* Zawieyski stawiał Herberta obok tych dramaturgów współczesnych, którzy, jak Sartre czy Camus, wprowadzali do XX-wiecznego teatru antycznych bohaterów, by świadomie kwestionować tradycyjny sposób rozumienia tych postaci. Teatralna reinterpretacja, czy wręcz dekonstrukcja wielkich, mitologicznych i historycznych narracji - związanych z imionami Tytusa, Syzyfa, Orestesa czy właśnie Sokratesa - stanowiła w ich sztukach wstęp do zupełnie nowej opowieści, której bohaterem miał być człowiek współczesny. Autor *Sokratesa* dystansował się od tego typu projektów artystycznych. W swoim autokomentarzu deklarował wierność dawnym narracjom, odnajdując w nich uniwersalną prawdę o człowieku:

Muszę przyznać, że przyjąłem na wiarę, *a priori*, wielkość tego filozofa, a jego wstrząsająca śmierć wydała mi się nie jakąś zemstą losu, nie greckim fatum, lecz czymś współcześnie tragicznym, czego jakże często w ostatnich latach byliśmy świadkami. Zrozumiałem to całkiem po prostu: że na śmierć skazany jest człowiek za niezłomność swoich przekonań i że przekonania te są obiektywną prawdą, zgodną na ogół z ludzkimi poglądami na rzeczywistość i z ludzkimi odczuwaniami. Więc ginie niewinny człowiek za prawdę!

Tragizm współczesny, o którym mowa w wypowiedzi Zawieyskiego, zostaje przedstawiony jako dobrowolna ofiara z życia człowieka niewinnego, ponoszona w imię wyznawanej przez niego prawdy. Lektura *Sokratesa* pozwala nam ustalić jej treść. Jest to prawda o wielkości i nieśmiertelności ludzkiej duszy, która poprzez cnotę i myśl oczyszcza się i kształtuje, zdążając do boskiego ideału. Ofiarna śmierć to najważniejsza próba wielkości duszy człowieka. Tej „obiektywnej” prawdy o losie Sokratesa Zawieyski nie wywiódł rzecz jasna z greckiej tragedii, ale z platońskich

---

⁸ J. Zawieyski, *Nota edytorska do Sokratesa*, w: *Dramaty*, t. 3, opracował B. Wit, Warszawa 1986, s. 75 (pozostałe przytoczenia wypowiedzi Zawieyskiego za tym wydaniem).

dialogów (*Obrona Sokratesa*, *Eutyfron*, *Kritton*, przede wszystkim *Fedon*), uzgadniając ją z chrześcijańską koncepcją zbawczej misji Chrystusa. I chociaż dystansował się od „tendencji deifikacyjnych”, które „pragnęły widzieć w Sokratesie figuryczną postać Jezusa Chrystusa”, prawda, dobro i piękno, którymi w jego utworze promieniał filozof, przydawały mu cech świętości. Śmierć Sokratesa była krokiem w nieśmiertelność, przeczuwana przez towarzyszących mu ludzi.⁹

W sztuce Zawieyskiego filozofia Sokratesa nie ponosiła więc klęski w zderzeniu z życiem, przeciwnie – to życie przegrywało z wielkością myśli i postawy etycznej filozofa. Pisarz nie ukrywał przy tym, że to właśnie historyczny kontekst powstania *Sokratesa* zadecydował o kształcie głównej postaci dramatu:

W epoce brzydoty, upadku, upodlenia, kłamstwa – postać Sokratesa musiała stać się uogólnieniem, musiała wrócić do symbolu.¹⁰

Inaczej Sokrates Herberta, w którym Zawieyski dostrzegał postać niedorastającą do symbolu, swoim „samobójstwem” wręcz niszczącą wielką narrację o sobie samym.

W interpretacji Zawieyskiego Sokrates Herberta nie był ani platoński, ani chrześcijański. Bliżej mu raczej do takiej koncepcji człowieczeństwa, którą ukształtowała grecka tragedia, a w połowie XX wieku odnowili francuscy egzystencjaliści, z ich wizją życia jako śmiertelnej pułapki, zastawionej w absurdalnym, bo zmierzającym do nicości świecie, pełnym fałszywych ról, odgrywanych przez niczego nie świadomych, ale cierpiących ludzi. Bunt przeciwko własnej kondycji stanie się dla nich jedynym ocaleniem. Czy pisząc *Jaskinię* Herbert rzeczywiście stawał w jednym szeregu z egzystencjalistami, których po wojnie poznawał głównie z publikacji prasowych (począwszy od pierwszych numerów „Znaku”)? W pewnej mierze – tak. Z pewnością natomiast w takim miejscu sytuował go Zawieyski i niewykluczone, że w duchu przebijającego się do Polski

---

⁹ Irena Sławińska, wnikliwa badaczka twórczości Zawieyskiego, wymieniała trzy ścieżki, którymi podąża jego Sokrates. Ścieżka pierwsza to wierność prawdzie („I Sokrates nie czyni nic więcej, tylko trwa przy swoim zadaniu: przekłuwając <nadęte brzuchy głupoty i fałszu>, <drapie słowa i pojęcia aż do krwi>, by sprawdzić ich rzeczywistą wartość”). Ścieżka druga to sztuka i piękno (wszak „i Sokratesa nazwą przyjaciele – pięknym”, co możliwe było tylko pod warunkiem, że uzna się, że „prawdziwa piękność nie jest w porządku natury, nie jest cielesna”). Ścieżka trzecia to dobro (które zwycięża i „w ogólnym rachunku świata” i „w każdym człowieku, skoro tylko dochodzi do poznania istotnego dobra”). I. Sławińska, *Greckie dramaty Zawieyskiego*. Postłowie. W: J. Zawieyski, *Dramaty* t. 3, opracował B. Wit, Warszawa 1986, 226-227.

¹⁰ J. Zawieyski, *Nota edytorska*, dz. cyt., s.

egzystencjalizmu już kilka lat wcześniej interpretował pierwszy list młodego poety. Ten, w którym Herbert szkicował mu zamysł swojej sztuki, dzielił się swoim „niepokojem” i, jakby uprzedzając pytanie Zawieyskiego, dodawał: „nie będzie to dramat optymistyczny i (co mnie szczerze martwi) chrześcijański.”

Nie znamy odpowiedzi Zawieyskiego na list Herberta, ale czyż napisany rok później *Sokrates* nie był taką odpowiedzią? Herbert przyjął ją milcząco, ale przecież nie zerwał kontaktów z Zawieyskim. Co więcej, właśnie wtedy stały się one dla niego szczególnie ważne, o czym może świadczyć dedykacja Herberta nad jednym z pierwszych jego wierszy wydrukowanych w „Tygodniku Powszechnym”. Scenariusz wydarzeń, które nastąpiły po publikacji fragmentów *Sokratesa*, mógł więc wyglądać zupełnie inaczej.

Na progu Wielkiej Przygody

Zacznijmy więc naszą rekonstrukcję raz jeszcze i zapytajmy, co naprawdę mogło skłonić Herberta do podjęcia korespondencji z Zawieyskim i zadziergnięcia z nim tak głębokiej przyjaźni? W swoich pierwszych listach Herbert zwracał się do autora *Męża doskonałego* jako do wielkiego i podziwianego artysty, którego twórczość przeżywał bardzo osobiście, choć nie wszystko mu się w niej podobało. Wątpliwości Herberta dotyczyły nieco egzaltowanej formy dramatu poetyckiego, jaka wypracował w swoich utworach Zawieyski. „Będę szczery, trudno mi było zabrać się do tej lektury” – wyznawał w liście z 22 sierpnia 1949 roku. By nie urazić swojego korespondenta, słowa krytyki wkładał w usta osoby trzeciej:

Przypomniał mi się pewien znajomy, który pokazując mi *Męża doskonałego*, mówił: „Patrz same monologi liryczne i jakieś nudne seminarium filozoficzne do tego. Przecież tak dzisiaj nikt nie pisze. Nic nie można z tego pojąć”. I z wewnętrznym przymusem zacząłem czytać.

Potem jednak Herbert przyzna się do prawdziwego „urzeczenia” dramatem, zwłaszcza zaś konstrukcją jego głównego bohatera, Hioba, który „pięknie waha się między filozofią (Bóg jako nieodwołalna przyczyna) i poezją (Bóg jako światło głębin nieba)”. Ta „wewnętrzna dialektyka”, w całości wypełniająca „rzeczywistość” Hioba, okaże się zasadniczym problemem dojrzewającego poety. Przecież to sam Herbert przez wiele lat poszukiwać będzie takiej formuły filozoficznej, która mieściłaby w

sobie poezję, i takiej formuły poetyckiej, która pozwałaby by mu pozostać filozofem – zawsze otwartym na ludzkie doświadczenie. Gdy młody poeta dociera do sedna interpretacji *Męża doskonałego*, w jego liście znowu pojawia się owo kluczowe dla niego słowo „niepokój”. „Filozofia Hioba rodzi się spontanicznie z niepokoju, piszą ją dzieje istnienia, które szuka przyczyny.” Już w kolejnym liście Herbert sam zapyta o „przyczynę”, zwracając się do Zawieyskiego w inny sposób, nie jak do podziwianego artysty, ale duchowego przewodnika w drodze do Boga.

Nie wiem, czy nie wyrzucił mnie Pan już ze swojej pamięci i serca. Tak dawno nie pisałem. Staram się zresztą nie nudzić Pana korespondencją. Natomiast często rozmawiałem z Panem w myśli, gdy szukam Boga i wiem, że już niedługo Go znajdę

– pisał w październiku 1949, ustalając między nimi nową, o wiele głębszą relację. Taką, w której literackie ambicje po prostu przestają się liczyć, a na pierwszy plan wysuwa się zasadnicza potrzeba duchowa, którą katolicki pisarz mógł zaspokoić. Kilka miesięcy później wyznawał:

Jest Pan jedynym człowiekiem, przed którym gotów jestem wyświadczyć się. Pana osoba i Pana twórczość są mi bardzo drogie i konieczne do odnalezienia Boga.

Ta korespondencyjna „spowiedź” okazuje się w gruncie rzeczy próbą odtworzenia przez samego poetę pewnego wewnętrznego procesu, który na wiosnę 1950 r. doprowadził go na próg nawrócenia.

Czytając ów list widzimy wyraźnie, jak od czasu nawiązania znajomości z Zawieyskim świadomość poety zmienia się i dojrzewa. Herbert stale posługuje się słowem „niepokój”, ale teraz nie jest ono punktem dojścia wszelkich rozważań. Przeciwnie, jest punktem wyjścia i podlega reinterpretacji.

Na początku był niepokój. Budziłem się stale z uczuciem zdziwienia zaprawionego strachem „że istnieję”, było to uczucie wewnętrznej czczości. Potem głowa zajęła się niepokojem. Rozpoczęły się moje wariackie studia, uczyłem się ekonomii, polityki, prawa, literatury i z zapałem, bez planu, czytałem książki filozoficzne. Dopiero teraz, po pięciu latach rozumiem, że był to niepokój religijny, który chciałem uciszyć szelestem kart, naiwnym wodzeniem pióra po papierze.

Z miejsca, w którym się znalazł, dostrzega w niedawnym sobie dwie uzupełniające się osoby. Pierwsza to persona poszukiwacza filozoficznego klucza do rzeczywistości. Ta jednak stale wymyka się poznaniu i wtrąca poznającego w „gorzką” rozkosz relatywizmu:

Szukałam systemu, podziałów, definicji, formułek oczywistej prawdy i wszystko wydawało mi się mało prawdziwe albo równie prawdziwe.

Z kolei epikurejski sceptycyzm, którego uczył się Herbert od Anatola France'a, nazwie poeta myśleniem „płaskim”, układaniem filozoficznej „arabeski”, tkaniem „dywanu konceptów i paradoksów”. Tymczasem on pragnął takiej myśli, która jest „przeżyciem”, „dociera do głębi” i - prowadzi do Boga.

Druga persona Herberta to obserwator własnego „życia wewnętrznego”, zauroczony samym sobą. „Cieszyłem się każdym kompleksem. Taki on ciekawy, głęboki skomplikowany” – relacjonował Zawieyskiemu, łącząc ów odkrywany w sobie narcyzm z maniakalną potrzebą autokreacji, tę zaś z właśnie poznawaną egzystencjalistyczną koncepcją człowieczeństwa:

Szalałem z radości, kiedy odkryłem zdanie Sartra, że nie ma charakterów, nie ma obiektywnych wartości w człowieku (to znaczy nie ma duszy), jesteśmy tym dla jednego, a czym innym dla drugich i to, co o nas sądzą, określa naszą osobowość. Są to uczucia automatu na stacji.

„Pokusa subiektywizmu” doprowadziła go do utraty wartości najcenniejszej: „Najtrudniej jest z tą miłością, ale to jest najważniejsze” – wyznawał i formułował serię bardzo osobistych, a zarazem zasadniczych pytań, które okazywały się pytaniami retorycznymi:

Dlaczego lubię samotność? Dlaczego nie ufam bliźnim? Dlaczego mam dla nich tanią uprzejmość? Dlaczego boję się wyznać im uczucia i myśli? Dlaczego wierni w kościele nie są mi braćmi? Dlaczego śpiewamy każdy swemu Bogu? Dlaczego?.

Odpowiedź była oczywista i prowadziła poetę do mocnego postanowienia:

Trzeba się zaangażować w miłość całym sobą. To jest jedyna droga do Najwyższego, o którym św. Augustyn mówi ślicznie „o moja słodczy”.

To, czego doświadczał Herbert wiosną roku 1950 roku, poeta nazwie „radością odkrywania chrześcijaństwa i wiary”, radością, która wcale nie łagodzi niepokoju, przeciwnie, nieraz przeradza się w „nagły, bolesny dramat”. Domyślamy się w nim zwątpienia i powrotu do porzuconych już person i ról. Wnikliwy czytelnik Pascala i Kierkegarda – autorów wymienianych w listach do Zawieyskiego - świetnie rozumie sytuację, w której się znalazł. Nie tylko rozumie – przyjmuje i akceptuje jako warunek prawdziwej wiary. Nieprzypadkowo nosił się w tym czasie z zamiarem napisania wiersza poświęconemu Jerzemu Liebertowi. Tak jak autor słynnego *Jeźdźca*, osobiste doświadczenie spotkania z Bogiem opisywał w kategoriach walki i zmagania:

Nie wiem, jak długo jeszcze będę się zmagał z łaską Tego, który jest „bardziej mną niż ja sam”. Nie chcę łatwego zwycięstwa, nie chcę łatwej przygody i wiem, że trzeba będzie szukać dalej, byle tylko dojść, byle dojść do progu.

A w innym miejscu dodaje:

I tak się męcę i szarpię, prosząc o łaskę, aby nie zginąć w przeczuciu bliskiego szczęścia na granicy Wielkiej Przygody.

Uwagę zwraca dwukrotnie powtórzone słowo „przygoda”. Najpierw będzie to przygoda „łatwa”, a więc taka, która nie wiąże się z większym ryzykiem. Herbert pragnął dotrzeć do „progu” nawrócenia w blasku pełnej świadomości, jak Pascal ogarniając i poddając Bogu wszystkie wymiary własnego człowieczeństwa. Wiedział, że gra toczy się o najwyższą stawkę, a zwycięstwo tylko wtedy okaże się prawdziwe, gdy grający zaryzykuje wszystko, co do tej pory składało się na jego życie: zewnętrzne i wewnętrzne. Ta gra męczy go, ale i fascynuje, w niej odnajduje poeta głębię i sens swojego istnienia.

Może dlatego wyglądał „przygody” także za „progiem” nawrócenia? Miała to być prawdziwie „Wielka Przygoda”, a więc taka, w której każdego dnia jeszcze więcej się rozumie i jeszcze więcej ryzykuje. „Nie ma spokoju” – zanotuje znowu, tym razem po rozmowie z Janem Dobraczyńskim, który wyda mu się człowiekiem nie

przeżywającym swojej wiary, ale ją „posiadającym”, jak posiada się poglądy czy rzeczy. „Nie ma spokoju, a dla mnie stanowisko >posiadania< jest obce i nieludzkie.” Głęboko ludzki wyda mu się natomiast dramat wiary zapisany w wierszach Lieberta:

Uczyniwszy na wieki wybór
Każdej chwili wybierać muszę

– słynna fraza, niemal dosłownie przepisana przez młodo zmarłego poetę z listu św. Pawła, wydaje się bardzo bliska ówczesnej myśli Herberta. Wiersz o Liebercie jednak nie powstał, a Herbert chyba nigdy nie przeżył swojej „Wielkiej Przygody”.

Głowa Muzy

Co go zatrzymało na „progu” nawrócenia? Czy wpływ na jego postawę mogły mieć ówczesne lektury poety, wśród których, niespodziewanie, znalazło się także dzieło Samuela Becketta.¹¹ Niewykluczone, choć „papier” miał w jego przypadku o wiele mniejsze znaczenie, niż życie. Pamiętajmy także, że utrwalony w listach poety z końca 1950 roku i początku 1951 czas to przecież okres niezwykle intensywnej pracy duchowej, na którą złożyły się częste, zainicjowane właśnie przez Zawieyskiego, kontakty Herberta ze środowiskiem podwarszawskich Lasek, udział w poleconych przez niego wykładach tomistycznych siostry Teresy Landy, kilkudniowy pobyt rekolekcyjny w domu zakonnym Benedyktynów tynieckich, dokąd poeta wyruszał przecież jako praktykujący katolik, głęboko przeżywający swoją wiarę. W liście do Zawieyskiego z marca 1951 roku notował w post scriptum:

Dzisiaj przystąpiłem do Komunii Świętej. Jestem uciszony, szczęśliwy, ale smutny. Po raz pierwszy po przyjęciu Komunii płakałem – oparty czołem na promykach łaski, na najniższym stopniu do Boga.

---

¹¹ „O Beckettzie marzyłem od dawna – chciałem prześledzić dialog co bardzo, myślę, pomoże mojej nowej sztuce. Mam ją nazwać *Koło* – jak podoba Ci się ten tytuł?. A może *Powrót*” – pisał Herbert w liście do Haliny Misiólkowej. Beckett w tym czasie nie wydał jeszcze żadnego dramatu (*Czekając na Godota* napisał w 1948 roku, ale ogłosił, po franusku, dopiero w 1953). Poeta mógł więc czytać jedną z jego powieści, prawdopodobnie *Molloy* wydaną w 1951 roku. Niedostępną w Polsce książkę zdobyła dla niego właśnie Misiólkowa, w tym czasie sekretarka w gdańskim ZLP.

Skąd brał się „smutek” Herberta? Jak czytamy, uczucie to towarzyszyło „szczęściu” i było jak gdyby ludzkim rewersem doświadczenia, które przekracza ludzką miarę. Czy był to żal za życiem odrzuconym, z którym Herbert ostatecznie nie potrafił się rozstać? Po powrocie z klasztoru pisał:

Pobyt w Tyńcu dał mi dużo materiału do przemyśleń. To jest cały świat, o którego istnieniu nie miałem pojęcia, a raczej miałem złe pojęcie. Zrozumiałem piękno i głębię modlitwy (...). Trudno o tym pisać – trzeba to przeżyć od wewnątrz. Kiedy się modli od 5 do 7-mej wieczór, czuje się, jak odpada od nas wiele rzeczy, niepokój, troska. Jak z głębi człowieka podnosi się jedyna tęsknota do zespolenia z Bogiem. Najpierw pojawia się myśl, że to okrutne tak w sobie zabijać świat, wszystkie ludzkie przeżycia, cierpienie i miłość, a potem rozumie się chyba, że to jest konieczne. Tak brzmi ostateczny cel naszej tutaj szarpaniny. I że w Bogu to wszystko, czym się tutaj dręczymy, rozwiąże się.¹²

Adresatem przytoczonych powyżej słów nie był Jerzy Zawieyski, ale Halina Misiółkowa. Pisane do niej listy – po śmierci poety zebrane w tomie „Listy do Muzy” - kryją w moim przekonaniu najważniejszy składnik rekonstruowanego tu dramatu wiary Zbigniewa Herberta. Jest nim wielka („pierwsza” i „męska” jak napisze Zawieyskiemu) miłość poety do zamężnej, starszej od niego kobiety, uczucie, które w końcu doprowadziło do rozpadu małżeństwa Misiółkowej, z czym Herbert nie mógł się pogodzić. Nękanym wyrzutami sumienia, już na początku 1950 roku z największą delikatnością próbował nadać ich związkowi nową, czysto duchową postać. Zdawał sobie jednak sprawę, że zbyt późno przystępuje do tego arcytrudnego zadania. Pisał:

Jeszcze raz robię ścisły i zimny rachunek sumienia i wyznaję, że moim największym grzechem było to, że nie potrafiłem ukryć mojej miłości, a wyjawivszy ją, nie potrafiłem nasz stosunek uczynić bardziej duchowym. Byłem zbyt pochłonięty własnym szczęściem, aby zrozumieć i przeczuć to, co teraz nastąpiło. Kochałem Cię źle, nieprzytomnie. I to jest mój grzech wobec Ciebie.¹³

O swojej miłości i postanowieniu rozstania z ukochaną kilka tygodni wcześniej donosił Zawieyskiemu:

---

¹² Z. Herbert, *Listy do Muzy. Prawdziwa historia nieskończonej miłości*, Gdynia 2000, list z 2 kwietnia 1951 r.

¹³ Z. Herbert, *Listy do Muzy. Prawdziwa historia nieskończonej miłości*, Gdynia 2000, list z 23 stycznia 1951 r.

Była to dla mnie (a właściwie jest) – próba człowieczeństwa, konkretna, angażująca mnie całego, trudna, czasem rozpaczliwie beznadziejna. Była to walka pełna upadków i buntów, i grzechu, to znów pogodzenia i ufności. W takich wypadkach najprostszym rozwiązaniem jest samobójstwo albo ucieczka. Oba rozwiązania, pozorne rozwiązania, są wstrętne. Kobieta, którą kocham, jest w sakramentalnym związku, który musi być uszanowany. A zatem wyrzeczenia. Ale nie mogę wyrzec się miłości, przez którą żyję, tylko tego, co w niej grzeszne. A zatem dramat trwa.

Trudny proces oczyszczania miłości do Haliny Misiótkowej ze wszystkiego, co zmysłowe (a przez to dla chrześcijan grzeszne z uwagi na jej sakramentalne małżeństwo) Herbert nazwie „jedną z dróg do Boga” i zaakceptuje ją. Wartość swojej wędrówki oceniać będzie po jej owocach: „Świat wydaje mi się inny, głębszy” – wyznawał Zawieyskiemu, a choć życie stało się „trudniejsze”, wyrażał Bogu wdzięczność za to „doświadczenie”. Wierzył, że oboje ich zaprowadzi ono do Prawdy. Ale sześć miesięcy później, w marcu 1951 roku, w kolejnym liście do przyjaciela, Herbert obwiniał się za krzywdę wyrządzaną ukochanej i ironizował na swój temat – artyście „pogłębiającego się” kosztem drugiej osoby.

Mobilizuję siły intelektualne, buduję filozofię wyrzeczenia, subtelny system moralny – i to jest jakaś wielka niesprawiedliwość. Bo tamten, drugi człowiek, czeka na prostą, bezpośrednią miłość. Ma prawo żądać, abym nie używał jego uczucia do budowania mojej spokojnej i moralnej samotności.

Niewątpliwie wyznanie to było reakcją poety na postawę Haliny, która, oskarżając go o religijne skrupuły, gotowa była porzucić męża i związać się z przyjacielem. Ten jednak nie potrafił zdecydować się na taki krok, zarazem jednak nie umiał wytrwać na drodze wyrzeczenia. W tej niezwykle trudnej sytuacji psychologicznej i duchowej wiara, która do tej pory stanowiła dla niego zachętę do wytrwałości, dawała nadzieję na życie głębsze i prawdziwsze, teraz stawała się przeszkodą w realizacji osobistego szczęścia, źródłem winy, samoudręczenia i poczucia prawdziwej klęski. „Szukam dna” – napisze Herbert do Zawieyskiego w sierpniu 51 roku.

W refleksji Herberta pojawi się w końcu słowo „niesprawiedliwość”. Najpierw o niesprawiedliwość obwini poeta samego siebie, wkrótce jednak przeniesie ten zarzut na Boga. W czerwcu 1952 roku tak napisze w liście do Zawieyskiego:

Trochę czytałem i myślę o Panu i Jego *Dnie studni niepamięci*. W tajemnicy Abrahama jest tyle rzeczy: cały paradoks wiary i tej najtrudniejszej dla mnie miłości Boga, która walczy z naszą słabą, ziemską miłością człowieka. Każdy z nas stanął kiedyś z otwartym nożem nad śliczną głową swego Izaaka.

Nawet jeżeli zabrzmiałoby to zbyt pretensjonalnie, nie sposób uniknąć tego skojarzenia: dla Herberta „śliczną głową” Izaaka mogła być tylko głowa Muzy. W jego świadomości następuje więc istotna zmiana. Bóg nie budzi już w nim pragnienia oczyszczenia miłości do ukochanej, wyniesienia jej na wyższy, duchowy poziom (skąd widać już było zarysy Prawdy). Wzywa go natomiast do zabicia uczuć. Jest więc tak, jakby Herbert zwątpił w możliwość wytrwania na takim poziomie życia duchowego, którego wcześniej doświadczał (lub który sobie tylko projektował), a buntując się przeciwko akceptowanemu wcześniej wyrzeczeniu, dokonuje znamiennej podmiany. W miejsce tego, co w jego miłości zmysłowe, kładzie samą miłość, pytając dramatycznie: kim jest Bóg, który każe mi się jej wyrzec? Jest Bogiem Abrahama, który na górze Moria skazuje ojca na nieludzką próbę ofiary z syna.

Herbert takiej ofiary nie chciał złożyć. Przeciwwstawiając miłość do człowieka miłości Bożej i w konsekwencji konstruując wizerunek Boga okrutnego, budował fundament swojego przyszłego, tragicznego światopoglądu. Lektura cytowanych listów pozwala sądzić, że wyrósł on z osobistego zranienia uczuć poety oraz jego niezgody na filozofię wyrzeczenia.

Nowy mistrz

Wiosną 1952 roku przyjaźń Herberta z Zawieyskim wyraźnie słabnie, a ich korespondencja zamienia się w coraz rzadszą wymianę uprzejmych, ale pozbawionych poprzedniej temperatury, listów i kartek. Herbert ostatecznie porzuca drogę neokatechumena, w której towarzyszył mu Zawieyski. Od tej pory największą uwagę i niesłabnącym zaufaniem obdarzać będzie Henryka Elzenberga. Ostatecznie swoim „Mistrzem” poeta mianuje go w liście z 30 maja 1952 roku, a więc w miesiąc po tym, jak pisał Zawieyskiemu o „tajemnicy Abrahama”.

Wybrawszy Pana Profesora jako Mistrza (jest to akt absolutny i nieodwracalny) poczuwam się do obowiązku sprawozdań

– pisał Herbert, dokonując istotnej rekapitulacji swoich intelektualnych zaangażowań i rozczarowań. Poeta nazwie je „kryzysem filozoficznym”, co – zważywszy na osobisty dramat poety - brzmi jak eufemizm.

Jak wiadomo, jesienią 1951 roku Herbert podjął studia na Uniwersytecie Warszawskim, słuchał wykładów z filozofii, ale szybko z nich zrezygnował. Całkowicie uodporniony na marksizm, nie był w stanie docenić także pracy starych profesorów szkoły lwowsko-warszawskiej – ledwie tolerowanych na stalinowskiej uczelni.

Seminarium prof. Kotarbińskiego – to była dopiero męka, jakiej nie zaznałem ucząc się księgowości, procedury cywilnej i prawa kanonicznego. Był jeszcze prof. Kroński, który nawet kiedy mówił głupstwa nie ożywiał doktryny. Chodziłem na wykłady o kulturze prof. Ossowskiego, ale raz po raz to drogie dla mnie pojęcie gubiło się pod nawalem socjologii.

– donosił Elzenbergowi. Niechęć Herberta była dla autora *Kłopotów z istnieniem* całkowicie zrozumiała, sam bowiem nie szczędził on krytycznych (i ciętych!) uwag na temat neopozytywizmu szkoły lwowsko-warszawskiej i uprawiających go filozofów. W jednym z listów do Herberta nazwie ich przecież „biurokratami ścisłości”... Podobnie jak rozumiałe i bliskie mu było formułowane przez poetę pragnienie poznawania i uprawiania „filozofii autentycznej, takiej, która wypływa z najgłębszych przeżyć”, nie zaś takiej, która zakłada „pozostawanie poza siecią pojęć, w którą się rzeczywistość ujmuje” (jak o szkole lwowsko-warszawskiej w innym miejscu napisze Elzenberg).

Ale największym rozczarowaniem filozoficznym będzie dla Herberta tomizm. Jego krytyka rzuca snop światła na osobisty dramat poety, motywy jego życiowych i światopoglądowych wyborów, a także sens wielu wczesnych utworów Herberta - w tym *Jaskini filozofów*.

Namawiano mnie do studiowania tomizmu. Zacząłem chodzić na czytanie *Summy*. Rzeczywiście wiele rzeczy się układało i wyjaśniało. Poczułem się szczęśliwy i wolny. I to był pierwszy sygnał, że trzeba uciekać, coś w substancji człowieczej się przekręca. Czulem przyjemność sądzenia i klasyfikacji. A przecież człowieka bardziej określają słowa zaczynające się na nie: niepokój, niepewność, niezgoda. I czy ma się prawo porzucać ten stan.

Jeżeli list Herberta do Zawieyskiego z maja 1949 roku sygnalizował początek niezwykle ważnego dla Herberta procesu dojrzewania intelektualnego, list do Elzenberga z maja roku 1952 zwiastuje jego koniec. W pewnym sensie poeta wraca do punktu wyjścia, znowu przecież pisze o poczuciu filozoficznego „niepokoj”. O ile jednak wcześniej szukał sposobu na jego wewnętrzne przewyciężenie - stawiając pierwsze kroki na ścieżce wiary i przyjmując chrześcijańską wykładnię rzeczywistości, teraz czyni „niepokój” konstytutywnym składnikiem człowieczej „substancji” i odróżnia go od „niehumanicznego” spokoju Boga. Przymiotnik „niehumaniczny” musi tu brzmieć podwójnym znaczeniem słowa i wskazywać zarówno na doskonałość Boga, jak i jego bezwzględność w wyprowadzaniu człowieka z jego życiowego rozdarcia.

„Niepokój” staje się ostatecznie dla Herberta znakiem sprzeciwu wobec Boga, sprzeciw zaś, wieczna niezgoda warunkiem ocalenia własnego człowieczeństwa. Trudno jednak w buncie poety nie dostrzec zwykłej pychy, zwłaszcza gdy przypomnimy sobie słowa wypowiedziane przez niego rok wcześniej:

Kiedy się modli od 5 do 7-mej wieczór, czuje się, jak odpada od nas wiele rzeczy, niepokój, troska. Jak z głębi człowieka podnosi się jedyna tęsknota do zespolenia z Bogiem

– pisał po powrocie z Tyńca. Teraz tę nadprzyrodzoną relację przedstawia jak trening psychologiczny i umysłową tresurę.

Bo w gruncie rzeczy – tłumaczy Elzenbergowi - cała sprawa polega na wyborze, na prostym akcie woli. Uklęknąć. Potem to już samo idzie. Asymiluje człowiek to obce ciało, utożsamia się z nim. I właściwie najczęściej to jest sprawa przypadku – spędzenia pewnej ilości godzin nad książkami pewnego typu. W podobny sposób zostaje się lekarzem lub elektrotechnikiem.

Odrzucając tomizm - i rozprostowując kolana - Herbert pójdzie za Elzenbergiem, którego przeświadczenie o sprzecznej naturze bytu stanie się najbliższe jego egzystencjalnym doświadczeniom i filozoficznym przekonaniom.¹⁴ Zawieyskiemu zaś

---

¹⁴ Wpływ myśli Elzenberga na poezję Herberta to osobny, bardzo ważny temat, którego w tym szkicu nie podejmę. Warto jedynie zasygnalizować, że oprócz koncepcji „poezji przenikniętej ideami” i „chwytającej sedno doświadczeń egzystencjalnych”, oprócz przeświadczenia, iż sens życia „zakorzeniony jest w wartościach moralnych”, a „kunszt artystyczny odzwierciedla hart moralny”, Herbert zawdzięczał Elzenbergowi wprowadzenie w teologię negatywną Dionizego Areopagity. Jej

pośle małą prozę poetycką zatytułowaną *Raj teologów* (ogłosi ją w tomie *Hermes pies i gwiazda*). Raj ten ma kształt parku angielskiego, a jego jedynym mieszkańcem jest Anioł. Wyposażony w „zgrabny przyrząd zwany sylogizmem”, Anioł „mija kamienne symbole cnót, czyste jakości, idee przedmiotów i wiele innych rzeczy zupełnie niewyobrażalnych” - ale nie spotyka żywego Boga. Odtąd niebo Herberta będzie puste.¹⁵ Tak kończy się „kryzys filozoficzny” poety - i zaczyna krótka, bardzo intensywna praca nad *Jaskinią filozofów*. Pisze go dojrzały już artysta, który na gruzach utraconej wiary – w miejscu swojego wielkiego zwątpienia – zakłada maskę antycznego mędrca i staje do pojedynku z nicością. Walka o ludzką wielkość w obliczu kończącej wszystko śmierci jest głównym tematem debiutanckiej sztuki Herberta.

---

wyraźny ślad pojawia się w wierszach Herberta z lat 50. i 60., a także jego drugim dramacie - poświęconej Homerowi *Rekonstrukcji poety*.

¹⁵ Por. P. Lisicki, *Puste niebo Pana Cogito*, w: *Poznawanie Herberta*, t.1, redakcja A. Franaszek, Kraków 1998.